Buurschap en gerecht

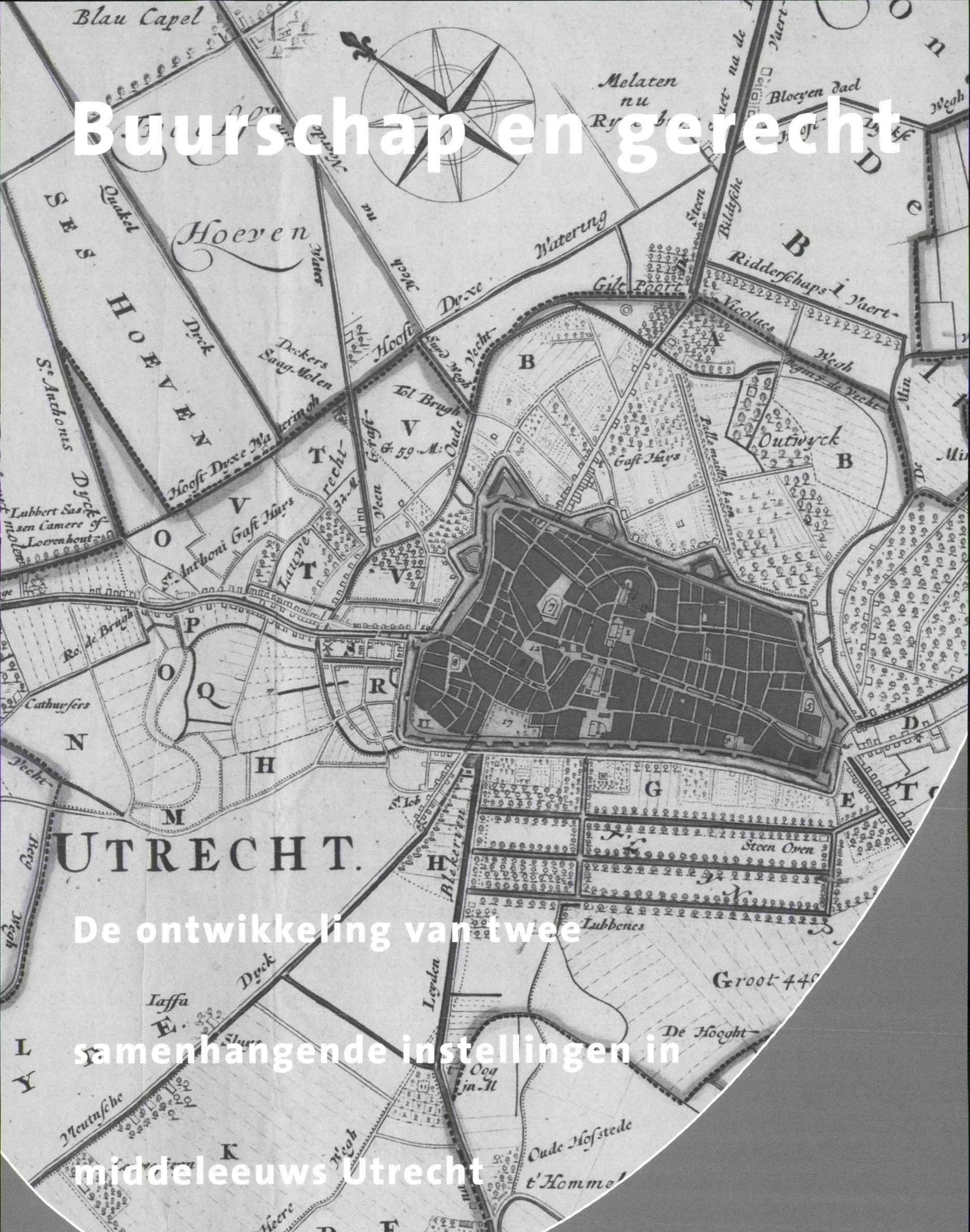

De ontwikkeling van twee samenhangende instellingen in middeleeuws Utrecht

Martin W.J. de Bruijn

De buurt of buurschap en het buurtleven zijn van alle tijden. In haar pas verschenen dissertatie over cultuur en religie in katholiek Utrecht van 1300 tot 1600 heeft Llewellyn Bogaers uitvoerig aandacht aan deze fenomenen besteed. Zij beschouwt de laatmiddeleeuwse Utrechtse buurschappen als van onderop ontstane, vele eeuwen oude, continue, autonoom functionerende instellingen die samenvielen met de dagelijkse gerechten, rechtskringen voor de lage rechtspraak. Haar opvattingen wijken sterk af van die van andere 'Stichtse' onderzoekers. In dit artikel geeft de auteur op basis van eerder gedaan onderzoek zijn eigen visie op de ontwikkeling van buurschap en dagelijks gerecht in middeleeuws Utrecht en vergelijkt zijn opvattingen met de denkbeelden van Bogaers.

Martin W.J. de Bruijn (1948) studeerde rechten en promoveerde op de jurisdictie over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen. Hij is historisch ondernemer en publiceert regelmatig op het gebied van de rechtsgeschiedenis, kerkelijke geschiedenis, economische en sociale geschiedenis, monumenten en topografie. Samen met zijn partner, de mediëviste Charlotte J.C. (Lotty) Broer, doet hij sinds enkele decennia onderzoek naar de vroegste kerkelijke geschiedenis van Utrecht, waarover inmiddels een aantal publicaties is verschenen.

Inleiding

We staan er misschien nooit bij stil, maar na onze partners en ons gezin zijn het de buren die ons het meest nabij zijn, zelfs in letterlijke zin. In steden hebben mensen vaak niet veel contact met hun buren, maar ze kunnen ook niet helemaal vermeden worden en men kan ook niet altijd zonder hen. Ieder contact met onze buren is onderworpen aan regels, aan normen en waarden; er is sprake van een rechtsgemeenschap of rechtskring. Meer dan bewoners van afzonderlijke huizen zijn bewoners van een wooncomplex zich hiervan bewust. Ze hebben een vereniging van eigenaren of een bewonersvereniging met een eigen bestuur, reglementen en een gemeenschappelijke financiële administratie, waaraan ze zich niet kunnen onttrekken. Een dergelijk wooncomplex, bijvoorbeeld een flatgebouw met appartementen, is net zo goed een buurt als een of meer straten. Vaak vormt een aantal buurten samen een wijk en een aantal wijken een dorp of een stad. Zo is het nu en zo is het op vele plaatsen en in vele culturen ook eeuwenlang geweest.

In haar omvangrijke dissertatie *Aards, betrokken en zelfbewust* over de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht tussen 1300 en 1600 heeft Llewellyn Bogaers uitvoerig aandacht besteed aan de Utrechtse buurten,[1] waarvoor zij doorgaans de historische benaming buurschappen gebruikt.[2] Het begrip buurschap slaat niet alleen op het gebied maar ook op de bewoners, de buren. Bogaers beperkt zich hierbij niet tot de buurten binnen haar onderzoeksterrein, de stad en de stadsvrijheid van Utrecht, waaraan een hoofdstuk in deel I is gewijd; in bijlage 1 van haar boek worden ook de buurschappen binnen het Nedersticht door haar behandeld en bovendien wordt het geheel hier in een nog ruimer kader geplaatst.

Laat ik om te beginnen vaststellen dat positief in de verhandelingen van Bogaers is dat zij de buurschappen de aandacht geeft die zij verdienen. Terecht gaat zij er van uit dat een aanzienlijk deel van hun functioneren tot nu toe onderbelicht is gebleven. Dit is overigens vooral te wijten aan het gebrek aan bronnen in de Middeleeuwen. Toch valt er zeker meer over te zeggen dan onderzoekers, onder wie ikzelf, tot nu toe gedaan hebben. Tevens kan worden vastgesteld dat Bogaers in haar beschouwingen over de buurschappen standpunten inneemt die afwijken van het gebruikelijke beeld en conclusies trekt die min of meer ernstige kritiek inhouden op een aantal 'Stichtse' onderzoekers: A. le Cosquino de Bussy, C. Dekker, A.J. van den Hoven van Genderen, W.P.A. Immink en W. van Iterson. Merkwaardigerwijs ben ikzelf hierbij buiten schot gebleven, en dat terwijl ik in enkele publicaties aandacht aan de buurschappen in de stad en de stadsvrijheid van Utrecht heb besteed en mijn opvattingen in sommige opzichten toch ver blijken af te staan van die van Bogaers.[3]

Ik meen haar betoog en conclusies recht te doen door haar standpunten over de problematiek te herleiden tot drie hoofdpunten:

- De buurschap viel in de Middeleeuwen in de stad en de stadsvrijheid samen met het dagelijks gerecht.[4] (Onder dit laatste dient men de lage rechtskring te verstaan waar

de in de buurschap wonende personen in eerste instantie aan onderworpen waren. Vanzelfsprekend zal dit in het hierna volgende nog nader worden verduidelijkt.)

- De continuïteit van de buurschappen – en dus ook van de dagelijkse gerechten – was door de eeuwen heen groot.[5]
- Zij waren in hoofdzaak onafhankelijk en autonoom, met andere woorden: de rechtsvorming had er van onderop plaats en werd niet of slechts weinig bepaald van bovenaf.[6]

Het was mogelijk geweest om de verschillen van inzicht met de mijne puntsgewijs te behandelen, maar het is zeer de vraag of dit voor de meeste lezers interessant zou zijn. Bovendien zou dan tegelijkertijd ook nog een aantal verduidelijkende uitweidingen moeten worden aangebracht. Dat is de reden waarom in deze bijdrage – die meer de vorm van een artikel dan van een reactie of een recensie heeft – uitgegaan wordt van mijn eigen visie op met name de buurschappen in de stad en de stadsvrijheid. Hierbij zullen de opvattingen van Bogaers waar dit zinvol is worden vergeleken met de mijne,[7] en dit alles in het licht van de – helaas schaarse – bronnen die er over de buurten of buurschappen in middeleeuws Utrecht bewaard zijn gebleven.[8]

Dat de benaming buurschap als zodanig pas betrekkelijk laat – dit wil zeggen in de veertiende eeuw – in Stichtse bronnen verschijnt, zegt vanzelfsprekend niets over de eerdere aanwezigheid van buurschappen. Sterker nog, wanneer men buurschap of buurt behalve als een territoir definieert als een groep in dit territoir wonende mensen, is de buurschap van alle tijden en alle samenlevingen. En aangezien er voor iedere vorm van samenleving regels gelden – of die nu schriftelijk vastgelegd zijn of niet – is iedere buurschap ook een rechtsgemeenschap of rechtskring. Het is er dus verre van dat ik het bestaan en het juridische en vooral sociale belang van buurschappen zou willen ontkennen of zelfs minimaliseren. Integendeel, zoals gezegd was de buurschap in bovengenoemde zin na het gezin

De soete buiert op de Delfse Vaert a Rotterdam *viert feest. Tekening van Cornelis Saftleven uit 1629. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, inv. nr. CS 32.*

het oudste en belangrijkste samenlevingsverband.[9] En die importantie was groter naarmate het overheidsgezag en andere rechtsgemeenschappen waartoe mensen konden behoren minder aanwezig waren. Men denke bij deze laatste aan iemands werkkring of aan organisaties voor de veiligheid en verder aan instellingen uit wat tegenwoordig 'het maatschappelijk middenveld' genoemd wordt, bijvoorbeeld inzake armen- en ziekenzorg.

Het karakter en het functioneren van de buurschappen is echter door de eeuwen heen gerelateerd geweest aan de bredere maatschappelijke structuur en de veranderingen daarin. In mijn beschouwing zullen de buurschappen, in hun relatie met de jurisdictie, juist in het kader van hun gedaantewisselingen worden behandeld, en wel vanaf de vestiging van het Frankische gezag en de stichting van de Utrechtse kerk aan het eind van de zevende eeuw tot aan het einde van de Middeleeuwen. Door het nagenoeg ontbreken van directe gegevens zal deze behandeling overigens met name voor de oudste periode noodgedwongen een sterk hypothetisch karakter dragen.

De buurschappen en de lage rechtspraak tot de aanleg van de stadswal rond 1122

Mensen die om wat voor reden dan ook van woonplaats veranderen, vestigen zich weer elders en nemen hun leefregels mee. Mengen ze zich met anderen, dan zal het van de machtsverhoudingen afhangen of en in hoeverre zij hun eigen leefregels kunnen handhaven. Wat die machtsverhoudingen betreft: het is ondenkbaar dat in een samenleving iedereen gelijk is en daarmee een even grote stem heeft in het nemen van besluiten en het vaststellen van algemeen geldende regels. Daarom is het autonome element in de regels die onderling gehanteerd worden betrekkelijk klein. Altijd krijgen de buren als bewoners van een buurschap, al dan niet vrijwillig, te maken met een vorm van gezag, van een 'overheid'. Dit is zelfs het geval wanneer die overheid door de buurschap zelf in het leven is geroepen, met andere woorden wanneer die buurschap als onafhankelijk of autonoom kan worden beschouwd.

Maar er is meer. Steeds weer blijkt verder uit de bronnen dat ook 'buren' niet dezelfde sociale en economische en soms zelfs niet dezelfde juridische status bezaten. De ene buur – in de zin van naast elkaar wonende personen – was de andere niet. Onder buur werd in het verleden vaak een in de omgeving wonend persoon met zekere kwalificaties verstaan, een (mannelijke) erfelijke bezitter van grond en een huis. Alleen hij werd als volle buur beschouwd en nam deel aan de rechtspraak en het bestuur. Alle andere bij elkaar wonenden personen die wij buur noemen, zowel mannen als vrouwen, waren hiervan uitgesloten. Er werd dus onderscheid gemaakt tussen de ene 'buur' en de andere. Op deze manier vond en vindt[10] er rechtsvorming plaats van onderop en van bovenaf, vaak in samenhang. De hiervóór al genoemde rechtshistoricus Immink heeft zich uitvoerig beziggehouden met theorie- en begripsvorming op dit terrein. Hij spreekt van een monarchaal en een republikeins element in de samenleving,[11] maar ook – en dat lijkt me hier

meer op zijn plaats en wordt daarom door mij overgenomen – van een 'heerlijk' en een 'gemeentelijk' element.[12]

Een probleem vormt het feit dat de bronnen die afkomstig zijn van het heerlijk element – van een heer, dus van bovenaf – veel talrijker zijn dan van het gemeentelijke – van de rechtsgemeente, dus van onderop. En dat verklaart mede waarom aan het gemeentelijke element in de literatuur veel minder aandacht besteed is. Bovendien, wanneer we 'de gemene (= gezamenlijke) buren' tegenkomen, is het veelal juist in de 'heerlijke' bronnen. Hierdoor is er nogal eens een zekere vertekening van het beeld opgetreden, waar de onderzoeker op bedacht moet zijn.

Om een betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van de buurschappen te verkrijgen is het om te beginnen van het grootste belang om te kijken naar de bezitsverhoudingen en de rechten inzake de grond en ten tweede naar de persoonlijke status van de bewoners en gebruikers van die grond in de Middeleeuwen. De lage rechtspraak stond namelijk in oorsprong vrijwel altijd in verband met de rechten op de grond. Aan die problematiek is mijn dissertatie *Husinghe ende hofstede* uit 1994 gewijd. Hierin is als oudste onroerendgoedtransactie vermeld de schenking door de Frankische hofmeier Karel Martel op 1 januari 723 van de burchten *Traiectum* en Vechten en het omliggende gebied aan aartsbisschop Willibrord, die aan het hoofd van het binnen eerstgenoemde burcht liggende klooster stond.[13] Na uitvoerig onderzoek over de vroege geschiedenis van de Utrechtse kerk moet dit echter worden gecorrigeerd: al bijna een eeuw eerder, rond het jaar 630, had de Frankische koning Dagobert de burcht met de kerk die hij daarbinnen gebouwd had aan de kerk van Keulen geschonken. Omstreeks 650 was die kerk echter verwoest en aan het eind van de zevende eeuw mocht Willibrord van hofmeier Pippijn de Middelste de burcht in bezit nemen als missiecentrum. De Keulse bisschop heeft in 752/53 daarom nog wel geprobeerd de toen inmiddels aan Willibrord en zijn kloostergemeenschap geschonken burcht en kerk terug te krijgen, maar dank zij de tussenkomst van Bonifatius, leerling en in zekere zin opvolger van Willibrord, is dit niet gelukt; de schenking uit 723 – die de basis heeft gelegd voor de stad en de stadsvrijheid van Utrecht – bleef gehandhaafd en inmiddels had de Utrechtse kerk belangrijke privileges ontvangen: het recht van immuniteit en het tiendrecht. Het immuniteitsprivilege hield in dat personen en goederen die tot de begiftigde instelling, de Utrechtse kerk, behoorden in beginsel waren onttrokken aan het bestuur van de koninklijke functionarissen, de graven. In de praktijk betekende dit dat de kerk van Utrecht zelf dit bestuur, waaronder het heffen van belasting, kon uitoefenen. Het tiendrecht dat de kerk geschonken had gekregen omvatte de inning van het tiende deel van de opbrengsten van het boerenbedrijf.[14] Deze belangrijke privileges golden zowel voor de toen bestaande als de toekomstige bezittingen van de Utrechtse kerk. Beide rechten zijn later nog een aantal malen door de koningen en keizers bevestigd.[15]

Vrijen en onvrijen

Door de schenking van 723 zullen niet alleen de burcht *Traiectum* of Trecht en het omliggende gebied tot de Utrechtse kerk zijn gaan behoren, maar ook de mensen die er woonden, of althans het merendeel ervan, want het is niet ondenkbaar dat op dit grondgebied ook nog vrijen woonden die niet onder de Utrechtse kerk ressorteerden en onder de jurisdictie van anderen stonden. Zo vielen de rijksvrijen onder de jurisdictie van een door het rijk aangestelde graaf. De tot de Utrechtse kerk behorende personen zullen voor een deel vrij en voor een ander deel onvrij zijn geweest. [16] Aangenomen mag worden dat de onvrijen zoals in deze tijd gebruikelijk was in domaniaal verband, een 'hof', hebben geleefd, met de bisschop als domeinheer.

Men kan zich dan afvragen of er in het gebied van de latere stad en stadsvrijheid meer dan één domein heeft bestaan. Dit lijkt wel het geval te zijn geweest. Opmerkelijk is dat in de zogeheten goederenlijst van de Utrechtse kerk uit de negende en tiende eeuw tussen Bunnik en Vechten aan de ene kant en het tegenover Zuilen gelegen Zwesen stroomafwaarts drie afzonderlijke nederzettingen of, zo men wil, buurschappen worden genoemd: *Nesseshort, Suegon en Rudinhem*. Op grond van die situering kan worden aangenomen dat deze nederzettingen in de omgeving van de burcht Trecht aan de Rijn en/of de Vecht hebben gelegen. Het is niet ondenkbaar dat het hier ook om afzonderlijke domeinen ging die met de schenking uit 723 aan de Utrechtse kerk zijn gekomen. Zo'n domein beschikte over een eigen rechtbank, het hofgerecht, bestaande uit de gerechtsheer (het heerlijke element) – in dit geval de bisschop, of zijn vertegenwoordiger, de voogd – en verder de rechtsgenoten (het gemeentelijke element), bestaande uit de (mannelijke) bezitters van een hoeve in het domein. [17] De vrijen van de Utrechtse kerk zullen onder een of meer afzonderlijke rechtbanken onder leiding van de voogd hebben geressorteerd.

Is er in dit verband ook wat naders te zeggen over de Utrechtse buurschappen uit deze periode, dus van ongeveer de achtste tot de elfde eeuw? Eigenlijk betrekkelijk weinig en dat weinige dan nog min of meer hypothetisch. De meeste nederzettingen of woonkernen zullen agrarisch zijn geweest, maar met name rond de Utrechtse burcht en langs de oevers van de Rijn en de Vecht zullen ook enkele nederzettingen van vooral kooplieden en/of ambachtslieden hebben bestaan. Denkbaar is dat er buurschappen zijn geweest die men een ideaaltype zou kunnen noemen, dit wil zeggen dat een buurschap samenviel met een domein en dat alle personen die er woonden onder het hofgerecht van dit domein vielen. Maar het is de vraag of dit ideaaltype hier ooit bestaan heeft of veelvuldig is voorgekomen. Eerder mag worden aangenomen dat personen met een verschillende juridische, economische en sociale status in elkaars omgeving hebben gewoond en aldus een buurschap hebben gevormd die slechts beperkte bevoegdheden en taken had. Het merendeel van die taken en bevoegdheden zal in het geschetste personele verband veeleer in het kader van de verschillende gerechten zijn uitgeoefend. Aannemelijk is dat deze mensen naast de van bovenaf – veelal mondeling opgelegde – taken en verplichtingen

ook onderling nog regels voor dit samenleven – waarschijnlijk ook altijd mondeling – hebben vastgesteld en gehanteerd.

Belangrijke maatschappelijke veranderingen

Hiervóór is al gezegd dat door de schenking van 723 waarschijnlijk alle grond in het gebied van de latere stad en stadsvrijheid in alle daar bestaande nederzettingen bezit van de Utrechtse kerk is geworden. Dit tot het bisdom Utrecht behorende 'bisdomsgoed' werd in beginsel beheerd door de bisschop, maar op den duur is dit vermogen gesplitst.[18] In het proces van goederendeling, hier slechts in hoofdlijnen geschetst, kregen de twee kloostergemeenschappen van de dom en Oudmunster eerst samen een deel van dit nog ongescheiden vermogen, dat de *mensa fratrum* werd genoemd en bestemd was voor het onderhoud van de kloosterlingen. Vervolgens ontvingen beide instellingen, inmiddels omgevormd tot kapittels, elk een eigen afzonderlijk vermogen. Dit gold uiteindelijk ook voor de drie nieuwe kapittels en de abdij van Sint-Paulus, die alle in de elfde eeuw gesticht werden. Net als deze instellingen kreeg ook de bisschop een eigen vermogensfonds voor zijn onderhoud, zijn *mensa episcopalis*, het 'bisschoppelijk tafelgoed'. De inhoud van de dotering van de afzonderlijke instellingen is in later tijd voor een aanzienlijk deel terug te vinden in de bezitsverhoudingen van de grond in de stad en de stadsvrijheid.

Grondbezit van de adel en van de kerk kon ook rechtsmacht inhouden. Al in het begin van de twaalfde eeuw wordt in de Stichtse bronnen gesproken van schenkingen van onroerend goed die 'tiend, tijns en gerecht' omvatten.[19] Dit kon ook binnen de stadsmuren het geval zijn. In 1300 werden de rechten van het kapittel van Oudmunster in de *Oudelle* omschreven als erven die vrij aan het kapittel toebehoorden 'met de tienden van welke soort ook, met de tijns en de rechtspraak'.[20] De tiend omvatte als gezegd het tiende deel van de opbrengsten van de landbouw: van de oogst en het vee. De tijns was de jaarlijkse betaling die opgebracht moest worden door degenen die van de 'grondheer' grond 'in tijns' hadden ontvangen, 'in tijns hielden'. Het gerecht ten slotte omvatte de organisatie van de rechtspraak door deze grondheer over de grond én de personen die deze grond gebruikten en erop woonden. Aangezien de staat zoals wij die kennen ontbrak en deze aan de grond gekoppelde rechtspraak de uitoefening van overheidsgezag inhield, kunnen we spreken van publieke rechten, met andere woorden: de grondheer kan beschouwd worden als een overheidsfunctionaris. Als gezegd kwamen deze rechten in oorsprong alleen toe aan de adel en de geestelijkheid.

Tot de elfde eeuw zullen deze rechten in het Sticht hoofdzakelijk uitgeoefend zijn in domaniaal verband. In de elfde en twaalfde eeuw werden de domeinen hier echter grotendeels ontbonden en uiteindelijk opgeheven. De bewoners ervan werden vrij; zij 'hielden' hun goederen niet meer van de grondheren als onvrijen maar als vrijen. Dit wil zeggen dat ze nog wel verplichtingen hadden tegenover de grondheer, waaronder de betaling van de tijns, maar verder konden ze gaan en staan waar ze wilden, konden ze trouwen

met wie ze wilden en ten slotte hun grond niet alleen nalaten aan hun erfgenamen – dit laatste kon doorgaans ook al binnen het domaniale verband –, maar ook verkopen, belasten met renten of verhuren zonder toestemming van de grondheren.

Een zeer belangrijke verandering, die ongeveer in dezelfde tijd haar beslag heeft gekregen, was ook de omslag van de personaliteit naar de territorialiteit. Onder het eerste systeem maakten zoals gezegd personen deel uit van een domein, ongeacht waar ze zich bevonden. Allen waren ze onderworpen aan de rechtsmacht van de grondheer en de lasten die opgebracht moesten worden rustten voor een deel op de tot het domein behorende personen. Bij het territorialiteitsbeginsel gold evenwel de jurisdictie van een heer, nu de 'gerechtsheer' genoemd, binnen een bepaald omschreven territoir voor allen die zich binnen dat territoir bevonden. De lasten die opgebracht moesten worden, rustten voortaan hoofdzakelijk op de grond. Ze werden ook met de grond overgedragen. Waar mogelijk werden evenwel veel van die verplichtingen afgekocht.

Het spreekt voor zich dat deze gang van zaken voor de ontwikkeling van de buurschappen verregaande consequenties heeft gehad. Zoals gezegd zullen in het ideale type van een domein buurschap en – personeel bepaald – (hof)gerecht hebben samengevallen, maar woonden er waarschijnlijk in werkelijkheid in een buurschap vaak personen met een uiteenlopende juridische status, die tot verschillende rechtskringen behoorden. In de nieuwe situatie kon een buurschap idealiter samenvallen met een – territoriaal bepaald – gerecht, maar het was zeer wel denkbaar en zelfs waarschijnlijk dat een gerecht verschillende buurschappen omvatte. In zijn artikel over de Utrechtse stadsvrijheid stelde Immink dat in het oostelijke, hogergelegen deel van het Nedersticht een gerecht in het algemeen verscheidene buurschappen omvatte, maar dat in het lagergelegen gedeelte gerecht en buurschap meestal samenvielen.[21] We zullen zien dat dit laatste in de stad en de stadsvrijheid van Utrecht maar ten dele het geval is geweest.

Nederzettingen of woonkernen

In het voorgaande hebben we melding gemaakt van een drietal nederzettingen, *Nesseshort, Suegon en Rudinhem*, die zich al in de negende of tiende eeuw mogelijk binnen het gebied van de latere stadsvrijheid van Utrecht hebben bevonden. Wellicht vormden zij afzonderlijke domeinen. Hoe dit ook zij, in later tijd komen we hun namen niet meer tegen. Voor het eerste kwart van de twaalfde eeuw – de periode van de aanleg van de Utrechtse stadswal omstreeks 1122 – kunnen we ons echter wel een beeld vormen van een aantal wereldlijke nederzettingen of woonkernen in dit gebied,[22] dus naast de kerkelijke nederzettingen. Bij deze laatste ging het om de bisschoppelijke burcht met daarbinnen de kapittelimmuniteiten van dom en Oudmunster, verder de kapittelimmuniteiten van Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie en de immuniteit van de Sint-Paulusabdij. In deze zogeheten lokale immuniteiten had de wereldlijke overheid geen enkele zeggenschap; zij waren er immuun voor.

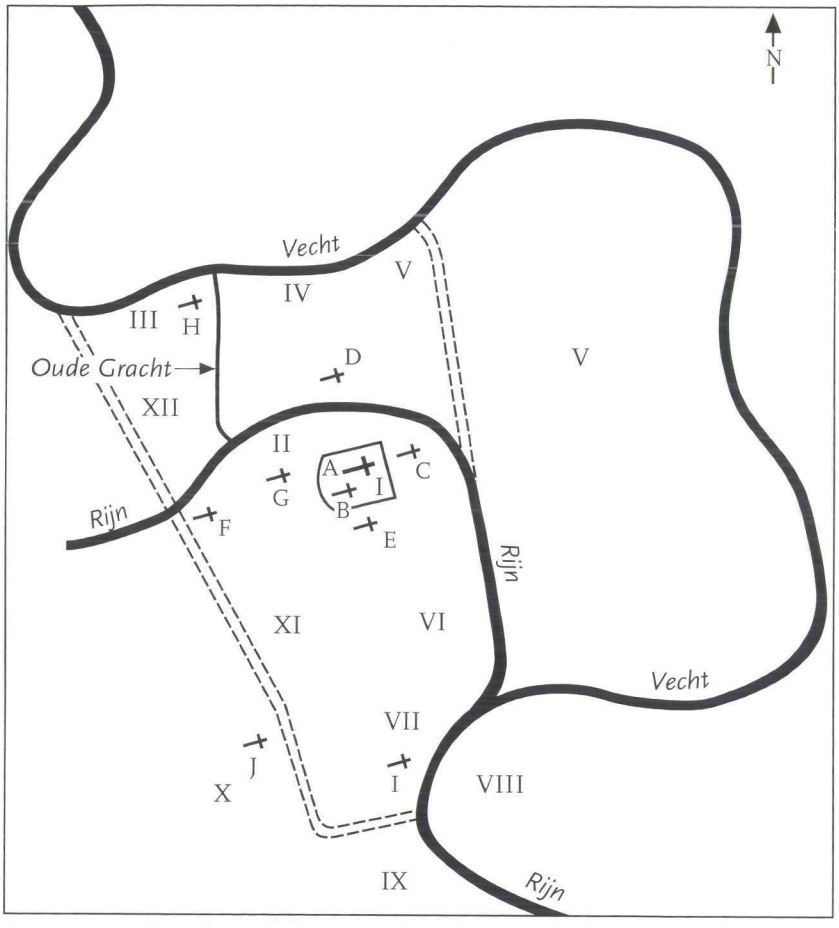

Reconstructie van de rivierlopen van Rijn en Vecht, (Oude) gracht, woonkernen of wijken en kerken in en bij Utrecht omstreeks 1100. Gestippeld de rond 1122 gegraven stadsgracht.

Woonkernen of wijken:

- *I. De burcht*
- *II. De handelswijk* Stathe *bij de Buurkerk*
- *III. De handelswijk langs de Vecht bij de Sint-Jacobskerk*
- *IV. De wijk* Boventorp
- *V. (Sint-Jans-)Oudwijk*
- *VI.* Oudelle
- *VII. De wijk bij de Sint-Nicolaaskerk*
- *VIII. Abstede*
- *IX. Tolsteeg*
- *X. Lijnpad*
- *XI. De (Boven-)Springwijk bij de Sint-Geertekerk*
- *XII. De Neder-Springwijk*

Kerken:

- *A. Dom- of Sint-Maartenskerk*
- *B. Kapittelkerk van Sint-Salvator of Oudmunster*
- *C. Kapittelkerk van Sint-Pieter*
- *D. Kapittelkerk van Sint-Jan*
- *E. Abdijkerk van de Sint-Paulus*
- *F. Kapittelkerk van Sint-Marie*
- *G. Buurkerk*
- *H. Sint-Jacobskerk*
- *I. Sint-Nicolaaskerk*
- *J. Sint-Geertekerk*

Bij de wereldlijke woonkernen betrof het in de eerste plaats nederzettingen bij de vier middeleeuwse Utrechtse parochiekerken, waarvan de stichting naar mijn overtuiging in alle gevallen van vóór de stadsrechtverlening van 1122 dateert.[23] Het ging om woonkernen bij de Buurkerk (de wijk *Stathe*), de Sint-Jacobskerk (bij de Vecht), de Sint-Nicolaaskerk en de Sint-Geertekerk (het 'bovenste' deel van de Springwijk).[24] Mogelijk heeft er ook een

nederzetting bestaan in de 'Neder-Springwijk', bij de latere Catharijnepoort.[25] Ook in het zuidoostelijk deel van het toekomstige stadsgebied zal er een dergelijke woonkern zijn geweest (de *Oudelle*[26]) en het is niet uitgesloten dat dit ook het geval was langs de Vecht bij de Breedstraat (*Boventorp*) en de Plompetorengracht (een deel van Oudwijk dat binnensteeds is komen te liggen).[27] Het grootste deel van Oudwijk kwam echter buitensteeds te liggen en in het geval van Abstede gold dit waarschijnlijk voor het geheel. Verder kunnen nog genoemd worden het buitensteeds gebleven Tolsteeg en het Lijnpad, beide ten zuiden van het stadsgebied, en in het noorden mogelijk ook nog één of enkele woonkernen langs de Vecht. Ik schat dat het er voor het hele gebied van de latere stadsvrijheid maximaal vijftien zijn geweest. Afgezien van de woonkernen rond de parochiekerken en met name die rond de Buurkerk zal het om agrarische nederzettingen zijn gegaan. Wanneer men de buurschap of buurt beschouwt als de kleinste eenheid van samenwonende buren, zou men als gezegd voor deze wat omvangrijkere gebieden beter de benaming 'wijk' kunnen gebruiken. Opmerkelijk genoeg was dit al in de Middeleeuwen letterlijk gebruikelijk bij twee van deze Utrechtse 'woonkernen': Oudwijk en Springwijk. Of en in hoeverre in dergelijke woonkernen afzonderlijke buurschapsorganisaties en/of gerechten hebben gefunctioneerd en wat het karakter van deze instellingen is geweest, onttrekt zich, net als voor wat de voormalige domeinen betreft, volledig aan onze waarneming.

Het stadsgebied van Utrecht met een deel van de stadsvrijheid op een plattegrond van C. Specht uit 1696. HUA, TA Ab86 (detail). De letters verwijzen naar gerechten in de stadsvrijheid:

B. Wittevrouwen
G. Lijnpad
H. Catharijne
Q. Pijlsweerd of Oudenoord
R. Nieuwe Weerd
S. Bemuurde Weerd
T. Lauwerecht
V. Domproosteneng

De buurschappen en lage gerechten in de stadsvrijheid na de aanleg van de stadswal omstreeks 1122

De aanleg van de stadswal en -gracht van Utrecht en de gelijktijdige ontwikkeling van het stadsrecht in het eerste kwart van de twaalfde eeuw is van groot belang geweest voor de buurschappen die binnen het stadsgebied kwamen te liggen. Zoals we zullen zien vonden hier niet alleen territoriaal maar ook institutioneel veranderingen plaats die diep in het stelsel van de buurschappen ingrepen. Minder ingrijpend was dit in het gebied dat buiten de stadswal bleef en dat de benaming stadsvrijheid kreeg. Hier kregen de Utrechtse stedelijke instellingen op het gebied van regelgeving, bestuur en rechtspraak wel bevoegdheden, maar zij traden er toch tamelijk terughoudend op. Alvorens de buurschappen in het eigenlijke stadsgebied te behandelen, besteden we eerst aandacht aan hun ontwikkeling in de stadsvrijheid. Dat heeft enkele voordelen. Niet alleen zijn hier als gezegd de veranderingen minder groot geweest dan in het eigenlijke stadsgebied, maar bovendien beschikken we anders dan voor het eigenlijk stedelijk territoir voor het gebied van de stadsvrijheid over laatmiddeleeuwse bronnen die een zeker beeld geven van het buurschapsleven aldaar in die periode.

Om te beginnen blijkt uit de bronnen dat buurschap en gerecht hier in institutioneel opzicht niet identiek waren, zoals door Bogaers wordt gesteld. Een besluit van de Utrechtse stedelijke raad uit 1424 zegt: 'Soe wie dat in den gherechte van der Tollenstege mitter woen coomt, die zell daer yerste zweren der stat van Utrecht ende den meynen ghilden van Utrecht ende den bueren in die Tollenstege hout ende trouwe te wesen, ende sel geven den bueren in die Tollenstege eyn statpont.' [28]

Hier is dus sprake van 'het gerecht van de Tolsteeg' als territoriale omschrijving naast 'de buren in de Tolsteeg' als institutionele aanduiding, namelijk als buurschap in de betekenis van de gezamenlijke buren. Uit deze bron is eveneens af te leiden dat de nieuwkomers geen eed aflegden aan het gerecht van de Tolsteeg, maar wél onder meer aan de buurschap aldaar. Doorgaans werden de buren eenvoudigweg aangeduid als 'die uter Tollensteghe' of 'die uten Weerde'. [29] Wat laatstgenoemde buurschap betreft: de aanhef van een overeenkomst die op 24 juni 1440 werd gesloten tussen het gerecht en de gemene buren van de Bemuurde Weerd – waarover straks meer – luidt: 'Wy schoute ende burade van de gerechte in de Weerde bij Utrecht opte een zijde ende gemeene buere in den Weerde voorschreven op de ander zijde, doen condt ende kenlick allen luijden, soo als wij tot desen daege toe onderlinge menigen twiste ende schele gehadt hebben van menige saecken, die daechlix in den Weerde onder ons vallen ende daerbuijten, des wy nu eendrachtelick, klaerlick ende al gebleven sijn aen vier goede mannen, twee van des gerechts wegen, als Evert Evertsoon 30, ende twee van der gemeene buijren wegen, als Willem Borchams zoon ende Harman Pauwels zoon, ende wij schouten metten burade, ende wij gemeene buijren in den Weerde voorschreven, hebben eendrachtelick daerom gelooft ende gelooven in goeden trouwen,' enzovoorts. [31]

Met andere woorden: aan de ene zijde stond het gerecht, bestaande uit de schout en de buurraden, en aan de andere zijde de gemene buren, de buurschap. Maar Bogaers spreekt inzake dit verdrag over 'het buurtbestuur bestaande uit de buurtschout en de buurraad enerzijds en de 'gemeene buren' anderzijds'. Een passage vol misverstanden. Om te beginnen mag het gerecht niet worden vereenzelvigd worden met wat zij noemt een 'buurtbestuur'. Het gerecht was, zoals uit de bronnen blijkt, in het Nedersticht in de Late Middeleeuwen een rechtsprekend college, waarin de schout de gerechtsheer, en buurraden – soms schepenen – de buren vertegenwoordigden.[32] Schout en buurraden of schepenen konden deel uitmaken van het bestuur, maar dat deden in het algemeen de gemene buren ook. Hiernaast waren er in een buurschap soms buurmeesters aangesteld, die het dagelijks bestuur in handen hadden.[33] Het grootste misverstand schuilt echter in Bogaers' interpretatie van de buur*raden*, waarbij zij uitgaat van een buur*raad* als een buurschapsraad naar analogie van de stedelijke raad.[34] In een noot zegt zij zelfs met betrekking tot de vonniswijzers in het gerecht van de Lauwerecht: 'Hier was de buurraad een duidelijk hoger echelon dan de vergadering van de buren'.[35]

In geen enkele Nederstichtse bron ben ik de benaming buurraad in deze betekenis tegengekomen. Steeds is de betekenis van het woord 'buurraad': vonniswijzer in een dagelijks gerecht als vertegenwoordiger van de buren. Een buurraad was dus een persoon, geen bestuursorgaan. Het begrip '*buurt*schout' treft men trouwens in de Middeleeuwen in het Utrechtse evenmin aan. Het is geïntroduceerd door Bogaers zelf, waarschijnlijk om een relatie te suggereren met de buurtschouten vanaf de zestiende eeuw. De betreffende functionarissen in de laatmiddeleeuwse gerechten werden kortweg 'schout' genoemd.

De taken en bevoegdheden van de buurschappen in de stadsvrijheid

Laten we nu eens aandacht besteden aan de taken en bevoegdheden van de buurschappen in het gebied van de stadsvrijheid. Hiervóór is al gesteld dat het belang van de buurschappen naar alle waarschijnlijkheid groter was naarmate het overheidsgezag en andere rechtsgemeenschappen waartoe men kon behoren minder aanwezig waren, en dat dus de aard en het functioneren van de buurschappen door de eeuwen heen gerelateerd is geweest aan de maatschappelijke structuur en de veranderingen daarin. Daarom zal in de vroegmiddeleeuwse samenleving het belang van de buurschappen groot zijn geweest en onmiddellijk gevolgd zijn op de importantie van het gezin, waarbij buren ook nog vaak elkaars familieleden zullen zijn geweest. De buren in de ruime betekenis van het woord deelden elkaars vreugden en verdriet en stonden elkaar bij op tal van terreinen. Naarmate nu de overheid en organisaties op bijvoorbeeld het gebied van de armen- en ziekenzorg meer taken op zich namen of die taken verplichtend aan de buurschappen zelf oplegden, is hun betekenis afgenomen. Dit proces is voor Utrechtse stadsvrijheid in de Late Middeleeuwen tamelijk goed te volgen. Er zijn twee regelingen bewaard gebleven die ook door Bogaers zijn gebruikt en waarin een aantal buurschapstaken en bevoegdheden

staan vermeld. Het gaat hierbij om een overeenkomst tussen de heer en de buren van de Lauwerecht van 27 maart 1391 en de al genoemde overeenkomst tussen het gerecht en de buren van de Bemuurde Weerd van 24 juni 1440. Even tussen haakjes, in beide gevallen gaat het om buurschappen die pas in de veertiende eeuw ontstaan zijn en waarvan het de vraag is of en in hoeverre die maatgevend zijn voor de oudere daar aanwezige buurschappen. Maar we moeten het met deze gegevens doen. [36]

Uit het eerste stuk, van 27 maart 1391, blijkt hoe belangrijk de gerechtsheer, dus het 'heerlijke element', met betrekking tot buurschap en gerecht was. Gerechtsheer was de Utrechtse burger Ermbrecht Pellencussen, die de Lauwerecht in leen hield van de domproost. Van de boeten wegens vechtpartijen kreeg de heer de helft, het gerecht een kwart en de buurschap ('der buere busse') een kwart, 'omdat sy 't alinge' (geheel) 'inwynnen sullen'. Om volgerechtigd buur te kunnen worden was het niet voldoende om in de buurschap te (gaan) wonen, maar moest men 'buerschap winnen' door anderhalf lood – een bepaald gewicht aan – zilver te betalen, waarvan de verdeling op dezelfde manier plaatsvond. Wie een huis of erf verkreeg moest de heer een goede fles wijn geven. In de vergaderingen van de gemene buren stemde men bij meerderheid van stemmen. Wanneer een buurman of -vrouw stierf, moest uit ieder huis een man mee ter begrafenis gaan en wanneer er geen man was een vrouw, als tenminste de dode in de stad of de stadsvrijheid begraven werd. Hier stond een boete op van twee Dordtse plakken (bepaalde munten). Iedereen moest de straat voor zijn huis of erf onderhouden 'als 't te doen es ende men 't hem weeten laet, alle daeghe by twee Dordrechse placken'. Op dezelfde conditie moest iedereen zijn deel van de straat schoonmaken en het vuil weg laten halen. Van de emolumenten van het gerecht kregen de schout en de buurraden drievierde deel en ging het resterende vierde deel 'in der buer busse'. Wanneer de heer de boeten wegens achterstallige pacht of schuld 'uitpandde' met zijn schout en buurraden, moesten zij kort en onvertogen recht doen alsof de heer het zelf aangespannen had. Iedereen moest op de vergadering van de gemene geburen, de 'buerspraecke', komen en wie er niet kwam kon zich niet op zijn afwezigheid beroepen om genomen besluiten aan te vechten. De bestemming van de opbrengst van de buurbus werd door de schout en de buurraden – en dus niet door de buren – tot nut van de buren vastgesteld.

Bij de overeenkomst van 24 juni 1440 inzake de Bemuurde Weerd was de heer slechts betrokken door middel van zijn schout, die als zijn vertegenwoordige gold en over zijn belangen moest waken. Hier stonden het gerecht, bestaande uit schout en buurraden, en de gemene buren tegenover elkaar. Twee scheidslieden benoemd door het gerecht en twee door de buren deden een bindende uitspraak over een aantal kwesties. Wanneer de overeenkomst gebroken werd moest een boete van tien oude Franse schilden betaald worden, vijf aan de stedelijke raad van Utrecht en vijf aan de scheidslieden, zo lang er nog een van hen in leven was. Na hun dood zou de helft van de boete in de buurbus komen. [37]

De schout mocht verder geen nieuwe buren beëdigen dan in de gemene buurspraak (de vergadering van de buren). [38] Daarna volgen enkele moeilijk te begrijpen bepalingen, die

naar ik meen betrekking hebben op transacties betreffende onroerend goed – overdracht, bezwaring en vererving – die niet voor het gerecht hebben plaatsgehad. Er wordt zelfs bevolen, wanneer men hiervan weet, opgave te doen en dus de eigen buren te verklikken. Dat de administratie niet op orde was, blijkt ook uit het bevel om boeten en belastingen terstond te betalen. Vervolgens wordt bepaald dat de overdrachten van onroerend goed op de juiste wijze voor het gerecht moesten plaatshebben. Dan volgen bepalingen over de verplichting om op de buurspraak te verschijnen en om op bevel brandgereedschap – emmers en een brandladder van zeventien voet (ongeveer vierenhalve meter) lang – te hebben en te tonen; daarna regels betreffende het onderhoud van de muur om de Bemuurde Weerd heen en om de gracht achter zijn of haar huis schoon te houden. Wie opgeroepen werd om werk te doen en niet een man stuurde, moest de daghuur van zo'n man betalen. De kosten hiervan en van veldtochten in dienst van de stad worden uit de buurbus betaald. Oorlogsbuit zal in de buurbus komen. Moet er voor een buur, 'die binnen of buijten geseten waer', worden opgetreden, dan gebeurt dit op kosten van de buur, maar moet iemand voor de buren op reis dan wordt die uit de buurbus betaald. Inbeslagnames en gerechtelijke procedures betreffende 'buijtenbuijrlieden' zullen door de 'busmeesters' worden uitgevoerd, welke busmeesters ieder jaar gekozen werden uit de buurraden. Deze busmeesters moeten de buurbus, de gezamenlijke kas, beheren en hierover rekening en verantwoording afleggen tegenover twee door de buren gekozen buurlui, waarna de rekening aan de gemene buren wordt voorgelegd. Geschillen tussen het gerecht en de buren zullen door vier goede mannen worden beslecht en als zij het niet eens kunnen worden, zal de gerechtsheer een uitspraak doen.

Uit deze beide stukken blijkt dus al direct dat er geen sprake is van erg veel bevoegdheden van onderop, zoals Bogaers die veronderstelt, maar dat het ook weer niet zo was dat de buren geen enkele autonomie bezaten.[39] De belangrijkste rechten en inkomsten lagen echter toch bij de heer en vervolgens bij zijn gerecht. Verder is het van belang om op te merken dat uit de overeenkomst betreffende de Bemuurde Weerd blijkt dat zeker niet alle bewoners als volgerechtigde buur werden beschouwd. Dit gold alleen voor degenen die 'buurschap hadden gewonnen'. De bewoners die dit niet hadden gedaan, zullen niet de rechten van de buurschap hebben genoten maar wel aan de plichten ervan onderworpen zijn geweest. Hiermee doet zich een overeenkomst voor met het stedelijk burgerrecht waar de burgers rechten en verplichtingen hadden, maar de zogeheten onderzaten, die niet het burgerrecht bezaten, nagenoeg alleen plichten. De gelijkenis met de stad en de vrijheid gaat nog verder. Zoals uit de tekst van de overeenkomst blijkt, had de Bemuurde Weerd ook zogeheten buitenburen, dit wil zeggen 'buren' die niet in de Bemuurde Weerd maar elders woonachtig waren en die wél konden meebeslissen. Op analoge wijze had de stad haar 'buitenburgers'.[40]

Verder hadden op het platteland maar ook in de stadsvrijheid personen of instellingen medebeslissingsrecht die niet zelf grondgebruiker waren maar grond binnen het territoir van een gerecht hadden uitgegeven aan derden.[41] Deze zogeheten landgenoten hoefden

dus ook niet in de buurschap zelf te wonen [42] en in de praktijk deden ze dat ook meestal niet. Het waren vaak edelen, vooraanstaande burgers of kerkelijke instellingen, zoals de Utrechtse kapittels en kloosters. Over alle belangrijke zaken, bijvoorbeeld over de waterstaat en de financiën, beslisten de landgenoten mee, en door hun sterke economische en sociale positie kregen zij een steeds grotere beslissingsmacht. Tekenend voor de machtspositie van de niet-buren was ook dat de vergaderingen vaak niet in de buurschap zelf werden gehouden maar in de plaats waar ze gevestigd waren. Voor de kapittels was dit dus in de stad Utrecht. [43] Mogelijk is deze deelname aan het bestuur ook gebruikelijk geweest bij de gerechten en buurschappen in de stad, al waren hier, zoals we nog zullen zien, de bevoegdheden van de buurschappen zo gering dat niet-buren die er grond bezaten het niet eens de moeite waard zullen hebben gevonden om aan de besluitvorming deel te nemen.

Ik sluit mijn beschouwingen over de buurschappen en gerechten in de stadsvrijheid af met een interessant fenomeen: de zogeheten stadsweide. Op het platteland hadden de eigenerfde boeren vanouds rechten op het gebruik van de onontgonnen gronden. Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden in het Nedersticht organisaties voor het beheer van dergelijke gronden. [44] In het gebied van de stad en de stadsvrijheid van Utrecht is hiervan waarschijnlijk geen sprake meer geweest. In de afzonderlijke buurschappen en gerechten treft men geen sporen meer aan van gemeenschappelijke gronden en de reglementering daarvan. Wél wordt er in de Utrechtse rechtsbronnen vanaf de veertiende eeuw gesproken van de zogeheten stadsweide, later Hoge en Lage Weide genoemd, die gelegen was in het noordwestelijk deel van de stadsvrijheid. Deze weide werd geheel door het Utrechtse stadsbestuur beheerd. Van enige zeggenschap van de buurschappen en gerechten in de stadsvrijheid blijkt nergens. Van de weide werden eerst percelen door het stadsbestuur verhuurd. In 1432 werd echter bijna de hele stadsweide verkocht om oorlogsschulden te delgen. Er werd toen een afzonderlijk gerecht voor ingesteld en enige tijd later is daarvan een deel afgesplitst en onder het gerecht Catharijne en Lijnpad gebracht. [45] Net als vele andere gegevens zijn ook deze in strijd met Bogaers' idee van autonome, van onderop ontstane, continue buurschappen, die samenvielen met gerechten.

Gerecht en buurschap binnen het stadsgebied na de verlening van het stadsrecht

Het zou interessant zijn om na te gaan hoe de ontwikkeling van de buurschappen binnen het eigenlijke stadsgebied in grote lijnen is verlopen. Helaas beschikken we niet over directe primaire bronnen die hier enig zicht op geven. Alleen over de gerechten zijn laatmiddeleeuwse gegevens bewaard gebleven en het ligt daarom voor de hand om hiervan eerst een beknopte inventarisatie en analyse te geven. [46] Dit lijkt me de enige manier om hiernaast toch nog iets over de – al dan niet aan deze gerechten gerelateerde – buurschappen te zeggen.

Wat Utrecht bijzonder maakt is de grote diversiteit aan jurisdicties binnen het middeleeuwse stadsgebied. Om te beginnen waren er territoriaal gezien tamelijk uitgestrekte gebieden die buiten het wereldlijk recht vielen, de hiervoor al genoemde lokale immuniteiten van de bisschop, de kapittels en de Sint-Paulusabdij. Ook het territoir van de later gestichte kloosters genoot aldus lokale immuniteit. In zekere zin kan men hier spreken van kerkelijke buurschappen, waarbinnen overigens 'buren' een verschillende juridische, economische en sociale status hadden en zeker niet gelijkelijk deelden in de rechten van de buurschap.

Naast de lokale immuniteiten laten zich in het laatmiddeleeuwse stadsgebied van Utrecht enkele jurisdicties aanwijzen, waarvan de zes dagelijkse gerechten van de vijf kapittels en de Sint-Paulusabdij als eerste moeten worden genoemd. Hier werd de lage rechtspraak – met straffen beneden de doodstraf of een verminkende straf – uitgeoefend over de grond en over de personen die er woonden. Met uitzondering van het dagelijks gerecht van het kapittel van Sint-Marie, dat ten westen van de Oudegracht lag, lagen de dagelijkse gerechten van de andere kapittels in het oostelijk stadsgebied. Behalve de dagelijkse gerechten van de dom en Sint-Pieter, die bescheiden van omvang waren, besloegen ze een betrekkelijk groot territoir.[47] Deze dagelijkse gerechten – waarvan en waarover nagenoeg alleen gegevens betreffende de vrijwillige rechtspraak over onroerend goed bewaard zijn gebleven – hebben gefunctioneerd tot het begin van de vijftiende eeuw. In die periode heeft de stad, die er een aantasting van haar bevoegdheden en de rechten van de inwoners in zag, er met succes definitief een eind aan gemaakt.[48]

Naast de dagelijkse gerechten bestonden er enkele tijnsgerechten. Dit waren jurisdicties in een territoir waar een zogeheten tijnsheer een jaarlijks bedrag – 'tijns' – ontving over de grond en de huizen. Anders dan bij de dagelijkse gerechten strekte de rechtspraak er zich niet uit over de personen. In het stadsgebied van Utrecht ben ik twee tijnsgerechten tegengekomen: de zogeheten Omloop van Sint-Marie tussen de Zadelstraat en de Boterstraat en het gerecht onder de Lakensnijders, het noordelijk deel van de Choorstraat, dat slechts enkele percelen omvatte. Hiernaast was er ook nog een gerecht aan de Vismarkt en de Lichte Gaard waar de burggraaf van Utrecht namens de bisschop jurisdictie over de daar gelegen grond en huizen uitoefende en eigenlijk kan tot slot ook het Begijnhof als een aparte jurisdictie worden beschouwd.

Er bleef hiernaast nog een groot deel van het stadsgebied over waar de lage rechtspraak niet door een afzonderlijk gerecht maar door de stedelijke schepenbank werd uitgeoefend. Waarschijnlijk is deze jurisdictie op de volgende wijze in handen van de stad gekomen. Het lijkt erop dat net als in veel andere steden ook in Utrecht over de huiserven een zogenaamde huiserventijns (in de literatuur soms ook wel hofstedegeld genoemd) heeft bestaan. In ieder geval komen we in Utrecht oude tijnzen tegen die allemaal betaald werden op of rond Sint-Maarten, 11 november. Alle kapittels op het domkapittel na en ook de Sint-Paulusabdij hieven deze tijnzen, bestaande uit één of slechts enkele penningen, uit percelen in de gebieden waar ze jurisdictie uitoefenden. Ook de bisschop hief een derge-

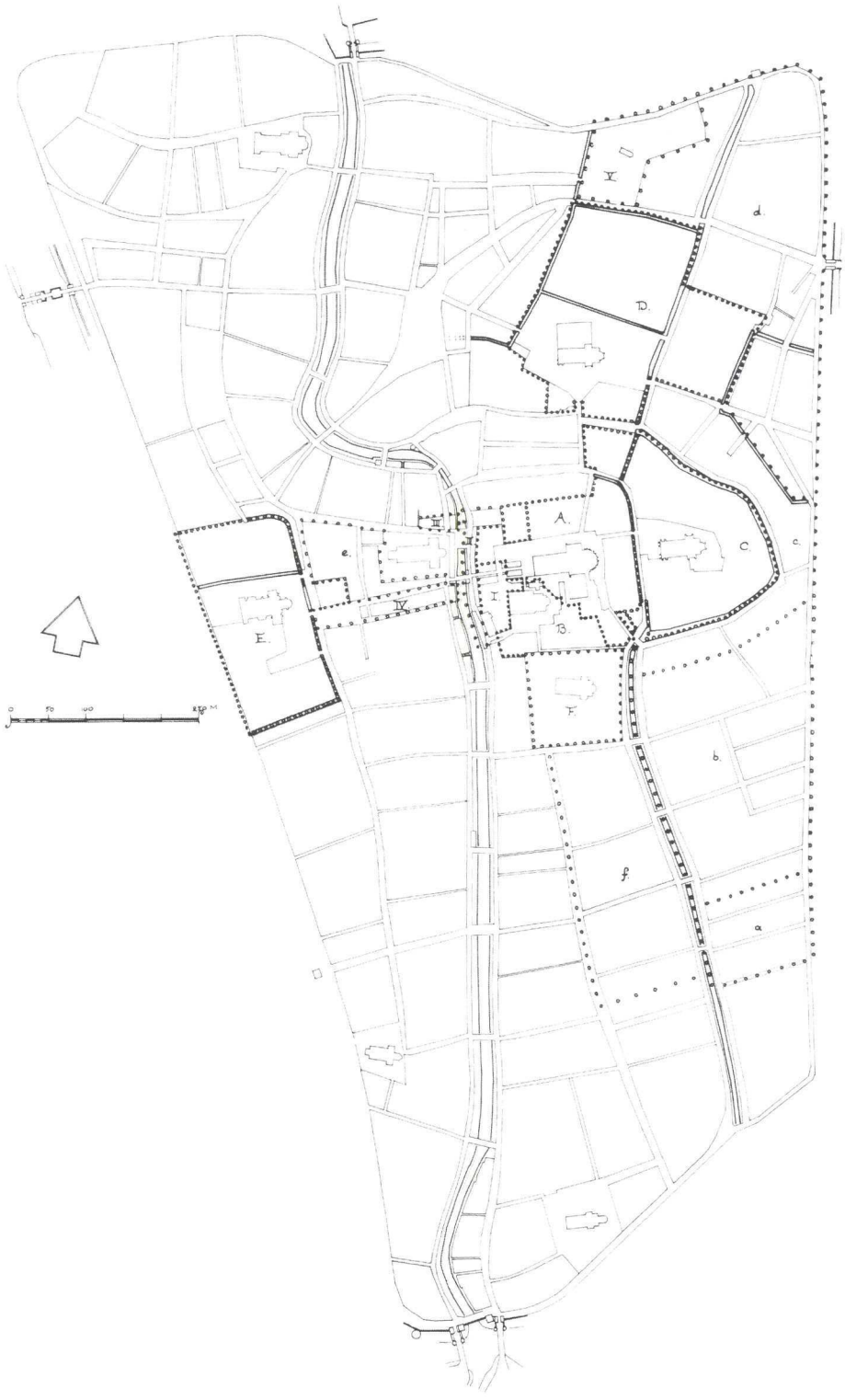
A.
B.
C.
D.
E.
F.
I.
II.
IV.
V.
a.
b.
c.
d.
e.
f.
0 50 100 150 M

lijke tijns langs de westzijde van de bisschoppelijke burcht aan de Vismarkt en de Lichte Gaard, in het gerecht van zijn burggraaf. Maar bij het domkapittel was iets anders aan de hand. Hier ontving namelijk de gemachtigde van de domproost op Sint-Maartensavond – de avond vóór het Sint-Maartensfeest op 11 november – een bedrag van 4 pond goede 'tijnspenningen' uit handen van de schepenen van de stad.[49] Hieruit kan worden afgeleid dat de oude Sint-Maartenstijns, die waarschijnlijk in een groot deel van het stadsgebied door het domkapittel werd geheven, op een zeker moment – mogelijk tegelijk met de verlening van stadsrechten in 1122 – is gecollectiviseerd in één enkele betaling door het oudste bestuurslichaam van de stad, de stedelijke schepenbank. Waarschijnlijk ging het hier in ieder geval ook om een collectieve betaling over het belangrijkste wereldlijke deel van de stad, namelijk grofweg gezegd het gebied langs de Oudegracht. Hier komen we namelijk geen andere oude tijnzen tegen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat naast de tijns de lage rechtspraak in dit gebied vóór de verlening van het stadsrecht in het bezit is geweest van het domkapittel en dat de stad bij de verlening van het stadsrecht of kort hierna in de rechten van het kapittel is getreden.

Een nieuwe vorm van jurisdictie

In de continuïteitsgedachte van Bogaers zouden de dagelijkse gerechten en de buurschappen die zij ermee laat samenvallen een zeer lange voorgeschiedenis hebben. Dit is echter onaannemelijk. Hiervóór is al melding gemaakt van de ontbinding van de domeinen. Hiermee is ook aan de hofgerechten en aan de hiermee samenhangende personaliteit een eind gekomen. Verder is melding gemaakt van het proces van territorialisering. Waarschijnlijk heeft deze territorialisering tot een herverkaveling van de jurisdicties en de instelling van dagelijkse gerechten geleid. De rechtspraak geschiedde nu niet meer op basis van de persoonlijke band van personen met de heer, maar op grond van het wonen binnen een bepaald territoir.

Dit herverkavelingsproces zal zich binnen het stadsgebied hebben afgespeeld in de

De verschillende rechtsgebieden binnen het stadsgebied van Utrecht omstreeks 1400. Het westelijk stadsgebied viel voor een groot gedeelte rechtstreeks onder de jurisdictie van het stedelijk schepengerecht. Naar M.W.J. de Bruijn, Husinghe ende hofstede *(losse bijlage).*

A.	*Immuniteit van het domkapittel*	*d.*	*Dagelijks gerecht van Sint-Jan*
B.	*Immuniteit van het kapittel van Oudmunster*	*e.*	*Dagelijks gerecht van Sint-Marie*
C.	*Immuniteit van het kapittel van Sint-Pieter*	*f.*	*Dagelijks gerecht van Sint-Paulus*
D.	*Immuniteit van het kapittel van Sint-Jan*	*I.*	*Bisschopshof*
E.	*Immuniteit van het kapittel van Sint-Marie*	*II.*	*Gerecht van de burggraaf*
F.	*Immuniteit van de Sint-Paulusabdij*	*III.*	*Tijnsgerecht Onder de Lakensnijders*
a.	*Dagelijks gerecht van de dom*	*IV.*	*Tijnsgerecht de Omloop van Sint-Marie*
b.	*Dagelijks gerecht van Oudmunster*	*V.*	*Begijnhof*
c.	*Dagelijks gerecht van Sint-Pieter*		

oooooooo *grenzen van de lokale immuniteiten, waar het kerkelijk recht gold*

o o o o o *grenzen van de overige jurisdicties, waar het wereldlijk recht gold (de jurisdictie van het schepengerecht in eerste aanleg omvatte in beginsel het hele stadsgebied met uitzondering van de lokale immuniteiten en de overige jurisdicties)*

twaalfde en/of dertiende eeuw. [50] Dit kan behalve uit de geconstateerde collectivisering van de grondtijns door het domkapittel onder meer worden afgeleid uit het feit dat in de dagelijkse gerechten van de kapittels en de Sint-Paulusabdij niet alle grond door deze instellingen aan derden was uitgegeven. Er lag ook grondbezit van anderen binnen deze gebieden. Zo werd bijvoorbeeld in het dagelijks gerecht van Sint-Marie – gelegen tussen de Steenweg, de Mariastraat, de Zadelstraat en het Buurkerkhof – aan de oostzijde van de Donkerstraat en de westzijde van het Buurkerkhof geen enkel perceel in tijns of pacht gehouden van Sint-Marie, terwijl deze percelen wel degelijk binnen het dagelijks gerecht gelegen waren. [51] Aan de westzijde van het Buurkerkhof stond zelfs binnen dit dagelijks gerecht tot 1343 het 'rechthuis' van de stad, waar het stedelijk schepengerecht zijn zetel had. [52] De oudste gegevens van en over de dagelijkse gerechten dateren van het eind van de dertiende eeuw. [53]

Binnen het territoir van een dagelijks gerecht lagen bovendien soms nog omvangrijke onbebouwde terreinen of percelen die pas later verkaveld werden en daarna door de grondheren tegen tijns of (erfelijke) pacht werden uitgegeven. Een zeer vroeg voorbeeld van een dergelijke verkaveling is de al genoemde Omloop van Sint-Marie, die het gebied tussen de Zadelstraat en de Boterstraat en een stukje van de Lijnmarkt omvatte. Al in de twaalfde eeuw stond er op het genoemde complex tussen de gracht en de Lijnmarkt een groot stenen huis, dat in onderdelen – zogeheten kameren en kelders – tegen een jaarlijkse tijns was uitgegeven. Van dit huis en het erbij horende perceel tussen Zadelstraat en Boterstraat tot aan de Mariaplaats werd in 1196 vastgesteld dat het aan het kapittel van Sint-Marie en de stad gezamenlijk zou toebehoren, met inbegrip van de tijns en het gerecht. Er werd een zogeheten tijnsgerecht ingesteld dat tot 1810 bestaan heeft. In de loop van de dertiende eeuw is het perceel tussen de Zadelstraat en de Boterstraat verkaveld. Ook deze kavels werden door het kapittel en de stad tegen een jaarlijkse tijns uitgegeven. [54] Het hoeft geen nader betoog dat deze nieuw ingestelde jurisdictie afbreuk doet aan de door Bogaers veronderstelde continuïteit in buurschap en gerecht door de eeuwen heen.

Binnen een tweetal echte dagelijkse gerechten liet zich voorts eveneens een dergelijk verkavelingsproces tot in detail volgen: de Sint-Janskamp in het dagelijks gerecht van Sint-Jan, waar de verkaveling in 1340 begon, en de Boeltjeskamp in het dagelijks gerecht van Oudmunster, waar er in 1366 een aanvang mee werd gemaakt. [55] Er werden hier straten aangelegd, waarlangs percelen werden uitgezet, die vervolgens in erfelijke pacht werden uitgegeven. Bij Sint-Jan waren dat in hoofdzaak de Middelstraat (Lange Jufferstraat en Nobeldwarsstraat) met als dwarsstraat de Kruisstraat (Korte Jufferstraat); bij Oudmunster de Kampstraat (oostelijk deel Brigittenstraat) de Kruisstraat (Oude Kamp en noordelijk deel Nieuwe Kamp) en de Hoekstraat (thans Bruntensteeg). Ook het oostelijk deel van de zuidzijde van de Herenstraat werd hier verkaveld. In beide gevallen ging het om tientallen percelen. [56]

Op soortgelijke wijze is ook elders in het stadsgebied vooral in de veertiende eeuw nog

een aantal gebieden in percelen 'uitgeslagen'. Hiernaast werden op de achterterreinen van de diepe percelen van de huizen langs de grachten en enkele andere verbindingswegen, zoals bijvoorbeeld de Springweg, huizen en vooral huisjes (kameren) gebouwd. De poorten terzijde van de huizen aan de hoofdstructuur werden op den duur stegen. Dat hierbij nieuwe buurschappen zijn gevormd ligt voor de hand. Van dagelijkse gerechten is echter nergens sprake; de stichting ervan moet gezien het voorgaande uitgesloten worden geacht. [57]

Geringe bevoegdheden van de buurschappen binnen het stadsgebied

Bij de overeenkomsten betreffende de Lauwerecht en de Bemuurde Weerd ging het beide om verordeningen over delen van de stad waar de verordenende bevoegdheid van de stad zelf slechts in beperkte mate bestond. In ieder geval stelde de stad zich hier terughoudend in op. Binnen de stadsmuren had het stadsbestuur vrijwel volledige bevoegdheid. Met betrekking tot de hier gelegen buurschappen geeft Bogaers toe dat de schepenbank en de stedelijke raad met succes de invloed van deze buurschappen hadden kunnen beteugelen. [58] Dat strookt niet erg met de pogingen elders in haar werk om de buurschappen ook in de Late Middeleeuwen en daarna erg belangrijk te maken. Maar inderdaad, door de aanleg van de stadswal en -gracht in het eerste kwart van de twaalfde eeuw waren de 'gemeentelijke' bevoegdheden van de buurschappen, misschien in een geleidelijk proces, overgegaan op het zich ontwikkelende stadsbestuur. Dat de stad als

Vastenavondvierders in de vroege zeventiende eeuw. Verblijfplaats van de afbeelding onbekend. Uit: E. de Jongh en G. Luijten, Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700, *Amsterdam-Gent, 1997, 356.*

het ware in de voetsporen trad van de buurschappen blijkt uit het feit dat de oudste parochiekerk de Buurkerk werd genoemd en de bijeenkomsten van de burgers 'buurspraak'. Terecht wijst Bogaers op de overgang van buur naar burger, die zelfs uit de gebruikte terminologie valt af te leiden. [59] Maar het geeft ook aan hoe veelomvattend het begrip buur kon zijn en hoe belangrijk het daarom is om het steeds in zijn context te bezien.
Van reglementen voor afzonderlijke buurten is binnen het stadsgebied in de Middeleeuwen geen sprake, zelfs niet voor zaken die men nog wel tot de bevoegdheden van de buurschappen zou kunnen rekenen en die ik niet ontken, zoals het verlenen van burenhulp bij verschillende gelegenheden, de aanwezigheid bij begrafenissen, het opleggen en betalen van boeten bij het niet voldoen aan de buurschapsverplichtingen en de bestemming van die boeten, onder meer ter bekostiging van gezamenlijke feestmaaltijden en vieringen, zoals op Vastenavond. Regelmatig krijgen de buren daarentegen door het stadsbestuur – en dus niet door de eigen buurschap – verplichtingen opgelegd: bijvoorbeeld voor het schoonhouden van straten, grachten en werven, voor het onderhoud van brandtrappen en het beschikbaar houden van haken, brandladders en -emmers.

Wat men nog als een oud, letterlijk tot de buurschap behorend recht zou kunnen beschouwen is het zogeheten zeventuig. Hierbij oordeelden zeven bezitters van naastgelegen grond en/of huizen [60] over de status van een perceel en deden daarover een bindende uitspraak. In de stad Utrecht was deze oude vorm van burenrecht nog tot in de veertiende eeuw gebruikelijk wanneer het de omvang van een perceel betrof en het conflict om meer dan drie voet – ongeveer 80 centimeter – ging. Was het minder dan deden de stedelijke schepenen een uitspraak. In de loop van de veertiende eeuw lijkt het zeventuig in de stad verdwenen te zijn. [61]
Het is opvallend dat de middeleeuwse rechtsbronnen van Utrecht uit de veertiende tot de zestiende eeuw, die voor het een aanzienlijk deel uitgegeven zijn, [62] nergens melding maken van stedelijke buurschappen als aparte officiële organisaties en bijvoorbeeld evenmin van buurtschouten, functionarissen die pas vanaf de zestiende eeuw vermeld worden en dan wél een officiële status hebben. [63] Integendeel, toen het stadsbestuur in 1492 besloot tot het innen van een gedwongen lening, werd daarvoor een register aangelegd, waarin de aangeslagenen werden verdeeld in negentwintig groepen. [64] Naast de categorieën schepenen, raden, 'meentemannen' [65] en vertegenwoordigers van de gilden betrof het twintig gespecificeerde delen van de stad en vijf van de stadsvrijheid. Ik spreek hier van 'delen' omdat men er noch de dagelijkse gerechten uit de veertiende eeuw noch de buurschappen uit de zeventiende eeuw in kan herkennen. Opvallend is verder dat het in de stad soms om een enkele straat gaat, dan weer om een uitgestrekt deel. Zo worden als afzonderlijke categorieën genoemd de 'Plaetse' (Stadhuisbrug), 'Lakesnyders' (noordelijk deel Choorstraat), 'Hantscoemakers' (zuidelijk deel Choorstraat) en 'die Lynmerct' (Lijnmarkt), terwijl de 'Scoemakerhal, Mersegast, Steenwech hoech ende leech, Sunte Katrijnen velt, Viesteech, after Sunt Jacob, op Sant' samen als één groep vermeld worden.

Laatstgenoemde straten vormden in hun geheel een aanzienlijk gedeelte van het noordwestelijk stadsgebied. Iets soortgelijks geldt bijvoorbeeld ook voor het noordoostelijk deel van de stad, samengevat in de categorie 'den Noede, hoech ende leech Jacopijnenstraet, Bredestraet, Sunt Jans velt, de Langen Ganck totten putt toe ende voert vanden putt tot Witte Vrouwen poert toe' (met de Lange Gang is de Voorstraat en de Wittevrouwenstraat bedoeld). [66] Wanneer er in deze tijd in de hele stad sprake was geweest van welomschreven georganiseerde buurschappen met eigen buurtschouten, dan zou men de inning toch zonder twijfel via deze organisaties hebben laten lopen.

Geen autonome instellingen

Dit brengt ons op de laatste vraag die beantwoord moet worden: waren de buurschappen en gerechten onafhankelijke, autonome, van onderop ontstane en zelfstandig functionerende instellingen? [67] Dit zal in de Vroege en Hoge Middeleeuwen, waarover we geen gegevens hebben, slechts het geval zijn geweest wanneer en voor zover de buren vrijen waren. Hiervóór is al uiteengezet hoe het latere stadsgebied in 723 waarschijnlijk in zijn geheel bezit van de Utrechtse kerk is geworden. Een aanzienlijk deel van de bevolking zal daarom bestaan hebben uit in domaniaal verband levende onvrijen. Waarschijnlijk is hierin voor autonoom bestuur en regelgeving niet of nauwelijks plaats geweest. Verder is het de vraag of de vrijen die nog op dit grondgebied woonden – zoals bekend nam het aantal vrijen in de Vroege Middeleeuwen gestadig af – zodanig samenwoonden dat er van buurschappen met vastgestelde taken en bevoegdheden sprake was. Maar zelfs al zou dit, wat op zich al heel onwaarschijnlijk is, het geval zijn geweest, dan nog zouden deze buurschappen ingekaderd zijn geweest in het graafschapsbestuur, dat in hoogste instantie was afgeleid van de koning of keizer en later, door middel van mediatisering, van de bisschop. Het gerecht zou in dit geval voorgezeten zijn door de stadsgraaf van Utrecht of de voogd van de Utrechtse kerk, functies die overigens door een en dezelfde persoon werden uitgeoefend. [68]

Het is hier niet de plaats om de geleidelijke emancipatie van de burgers – en dat was maar een beperkt deel van de 'buren' in algemene zin – van de stad te beschrijven. Vastgesteld kan worden dat dit een zeer langdurig proces is geweest, culminerend in het zogeheten gildenregime van 1304/5, waarbij ook de 'gewone' burgers, georganiseerd in de ambachtsgilden, deelname aan het stadsbestuur kregen. [69] Deze rechten moesten afgedwongen worden, niet alleen van de bisschop als lands- en stadsheer, maar ook van de geprivilegieerde bovenlaag van die burgers, die in 1127 de 'honestiores cives', 'de eerzaamste burgers' werden genoemd. Alleen zij hadden aanvankelijk toegang tot het ambt van schepen en later ook tot de stedelijke raad. [70] Merk op dat het niet de buurschappen waren die deze rechten in 1304/5 wisten af te dwingen, maar een andere rechtskring dan de buurschappen, namelijk de in de gilden georganiseerde kleinhandelaren en ambachtslieden. Lang niet alle inwoners van Utrecht behoorden tot deze groep. Om lid te kunnen zijn

van een gilde was het burgerrecht noodzakelijk. Veel inwoners bezaten geen burgerrecht en hadden dus niet de privileges die aan dit recht verbonden waren. Zij werden doorgaans 'onderzaten' genoemd, woonden tussen de burgers en behoorden dus wel tot de buren in de zin van in elkaars omgeving wonende personen. Dat zij vol konden deelnemen aan de buurschap is uitgesloten.

Tot 1528, toen de bisschop afstand deed van zijn landsheerlijke rechten aan keizer Karel V, hebben de gilden in Utrecht hun positie weten te handhaven. Op grond van dit alles acht ik het daarom niet onwaarschijnlijk dat de buurschappen in de stad, zoals ze in de bronnen vanaf het eind van de zestiende eeuw voorkomen, voor een aanzienlijk deel hun oorsprong niet eerder hebben gehad dan in de zestiende eeuw, en wel na de machtsovername van de Habsburgers in 1528, toen de Utrechtse ambachtsgilden hun macht verloren. Hierdoor kan er behoefte zijn ontstaan aan nieuwe verbanden ter vervanging van de rechten en verplichtingen die de oude met zich meebrachten. Het is mogelijk dat dit proces nog versterkt is toen de Hervorming in de loop van de zestiende eeuw nieuwe scheidingen in en zelfs het opheffen van bestaande organisaties teweegbracht. Zoals Bogaers aantoont namen in de eerste helft van de zeventiende eeuw – dus strikt genomen buiten de periode 1300-1600, die zij in haar dissertatie behandelt – katholieken en protestanten eensgezind deel aan het gereglementeerde buurschapsleven in de Snippevlucht, een stukje straat langs de Oudegracht.[71] Het is spijtig – en eerlijk gezegd voor mij ook onbegrijpelijk – dat het proces van de Hervorming in Utrecht, dat wél binnen de door haar gekozen onderzoeksperiode valt, in haar dissertatie slechts zijdelings ter sprake komt. Maar men mag met spanning uitzien naar de aangekondigde vervolgstudie, waarin de hervormingsbewegingen in de stad gepresenteerd zullen worden.[72]

Conclusies

Samenvattend kan worden vastgesteld dat er op het grondgebied van de stad en de stadsvrijheid van Utrecht in loop der eeuwen grote veranderingen hebben plaatsgehad, niet alleen voor wat betreft de buurschappen maar ook inzake de lage jurisdictie, die wel in relatie tot de buurschappen kon staan maar er zelden mee samenviel. Van continuïteit is slechts in zeer beperkte mate sprake geweest.

Het is denkbaar dat vóór de aanleg van de stadswal omstreeks 1122 en de verlening van het stadsrecht op het latere territoir van de stad en de stadsvrijheid buurschappen hebben bestaan die samenvielen met een domein met een eigen hofgerecht, maar het is de vraag of een dergelijk ideaaltype wel bestaan heeft. Waarschijnlijker is dat personen met een verschillende juridische status buurschappen met beperkte bevoegdheden hebben gevormd. In beginsel vielen deze personen in personeel verband onder verschillende jurisdicties voor vrijen en onvrijen.

Vanaf de elfde eeuw vond de overgang plaats van het personenverband naar een territo-

riaal verband. Er werden door de kerkelijke instellingen op territoriale leest geschoeide jurisdicties gevormd, waarbij de rechtspraak werd uitgeoefend door een gerechtsheer of zijn vertegenwoordiger (de schout) als 'heerlijk' element en de in zijn rechtsgebied wonende 'buren' of hun vertegenwoordigers – buurraden of schepenen – als 'gemeentelijk' element. Het gerecht was sinds die periode in stad en stadsvrijheid wel gerelateerd aan de buurschap maar viel er niet mee samen. De buren – dit wil in dit geval zeggen niet alle samenwonende personen maar degenen die 'buurschap hadden gewonnen' – hadden op het gebied van regelgeving en bestuur enige mate van autonomie, maar in veel gevallen bezaten welgestelde grondbezitters die geen buur waren belangrijke beslissingsmacht. En belangrijker nog: binnen het eigenlijke stadsgebied kreeg het stadsbestuur zelfs nagenoeg alle belangrijke bevoegdheden van de buurschappen zelf in handen. De stad trad er als het ware op een groot aantal punten in de voetstappen van de buurschappen – en gerechten – zoals die op het land en in de stadsvrijheid functioneerden. De meeste taken van de buren werden binnen het stadsgebied van bovenaf opgelegd en gereglementeerd.

Llewellyn Bogaers heeft een boeiend en in vele opzichten uitdagend proefschrift geschreven. Zoals zij zegt stelt zij de gangbare paradigmata – dit wil zeggen de algemene kaders van de theorievorming – ter discussie. [73] Ik heb die uitdaging aangenomen voor wat betreft de door haar over de middeleeuwse Utrechtse buurschappen ingenomen standpunten. Mijn conclusie op grond van de – overigens schaarse – bronnen is dat er in het territoir van de stad en de stadsvrijheid van Utrecht gedurende de Middeleeuwen slechts in zeer beperkte mate sprake is geweest van een autonome, van onderop ontstane, continue ontwikkeling in zowel de rechtspraak als het buurschapswezen, en dit zowel in territoriaal als in institutioneel opzicht. De continuïteit betreft eigenlijk alleen het samenleven van mensen in alle tijden en in alle culturen, met de hieruit voortvloeiende, vaak niet eens op schrift gestelde regels, normen en waarden. Alleen in die zin kan men de auteur nazeggen dat de buurschap of buurt een 'nagenoeg onaantastbaar instituut' was en ook nog steeds is. [74] Maar het is, vanuit sociologisch oogpunt beschouwd, ook het intrappen van een open deur.

Literatuur

Berents, 1972 ▸ D.A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht 1972*, 78-92.

Blickle, 2008 ▸ P. Blickle, *Das Alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*, München, 2008.

Bogaers, 2008 ▸ L.C.J.J. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht*, Utrecht, 2008.

Broer, 2000 ▸ C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht*, Utrecht, 2000.

Broer en De Bruijn, 2002 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Volc te voet. Gevolgen van de Guldensporenslag voor de opkomst van de burgerij in de Noordelijke Nederlanden*. Volkscultuur 14, Utrecht, 2002.

Broer en De Bruijn, 2005 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Bonifatius en de kerk van Nederland*, Utrecht, 2005.

Bruijn, De, 1985 ▸ M.W.J. de Bruijn, 'De Bemuurde Weerd', *De Trechter. Contactblad voor het onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van de stad Utrecht* 1 (1985) 5-10.

Bruijn, De, 1991 ▸ ['Notities over de lage rechtsmacht in de stadsvrijheid van Utrecht in de late middeleeuwen'], *Jaarboek Oud-Utrecht 1991*, 207-215.
Bruijn, De, 1994 ▸ *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht, 1994.
Bruijn, De, 1996 ▸ M.W.J. de Bruijn, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', *Jaarboek Oud-Utrecht 1996*, 5-44.
Bruijn, De, 2003 ▸ 'Voetangels en klemmen: inheems en uitheems, continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van het Nederlandse recht', in: O. Rieter en I. Strouken (red.), *Inheemse erfenis. Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis*. Volkscultuur 15 (Utrecht 2003) 41-46.
Bruijn, De, en Van der Eerden, 1987 ▸ M.W.J. de Bruijn en M.A. van der Eerden, 'Het Utrechtse burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden*, Hilversum, 1987, 55-81.
Cosquino de Bussy, Le, 1925 ▸ A. le Cosquino de Bussy, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Marken in Utrecht*, 's-Gravenhage, 1925.
Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997 ▸ C. Dekker en A.J. van den Hoven van Genderen, 'De jurisdictie', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I, tot 1528 (Utrecht 1997) 209-229.
Dekker, 1983 ▸ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Utrecht-Zutphen, 1983.
Immink, 1942a ▸ P.W.A. Immink, *De wording van staat en souvereiniteit in de Middeleeuwen. Een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht* I, Utrecht, 1942.
Immink, 1942b ▸ P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht z.j. [1942]) 314-434.
Iterson, Van, 1932 ▸ W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht* I. Inleiding – Markeverhoudingen in het Overkwartier en Eemland, Leiden 1932.
Maris, 1954 ▸ A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht, 1954.
Monté ver Loren, De, en Spruit, 2000 ▸ J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, bew. J.E. Spruit, Deventer 2000[7].
Muller, 1883-1885 ▸ S. Muller Fz., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, 's-Gravenhage 1883-1885.
Renes, 2005 ▸ H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam, 2005.
Vervaart, 1990 ▸ O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht 1990*, 39-57.
Vijlbrief, 1950 ▸ I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht*, Amsterdam, 1950.
Winter, Van, 2007 ▸ J.M. van Winter, 'Uit de voorgeschiedenis van Leeuwenbergh' in: E. Dijkhof en M. van Gent, *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*, Den Haag, 2007, 353-363.

Noten

1. Bogaers, 2008, 65-114 en 807-811 (bijlage 1).
2. Zie haar Verklarende woordenlijst, ald., 728.
3. Bruijn, De,1991, 207-215; voorts Bruijn, De, 1994, met name 305-378. Een aantal belangrijke noties is opgenomen in Bruijn, De,1996, 5-44.
4. Bogaers, 2008, 807: 'de organisatie van de dagelijkse gerechten, die samenvielen met een buurschap'. Merkwaardigerwijs zegt de auteur dan weer in een noot – zonder nadere toelichting of onderbouwing – dat de dagelijkse gerechten 'in de praktijk' samenvielen met één *of meer* buurschappen (ald., 952, nt. 6).
5. Bogaers, 2008, 65-114 en 807-811, passim. Bogaers gaat van een dergelijke continuïteit uit omdat zij zich eenvoudigweg 'geen absolute breukvlakken kan voorstellen, zeker niet op zo'n primair niveau als het buurtleven'. Merkwaardigerwijs voert zij ten bewijze hiervan geen gegevens aan over het sociale functioneren van de buren, wat toch voor de hand zou hebben gelegen, maar over hun juridisch handelen. Zij verwijst namelijk naar het 'echte of ongeboden ding' dat in de Frankische tijd op drie vaste rechtdagen per jaar plaatsvond en vermeldt vervolgens dat de drie dingdagen in de stad Utrecht tot 1578 van kracht bleven als de dagen waarop de stadsvrede werd afgekondigd en dat deze dagen ook een vaste termijn waren voor de overdracht van onroerend goed (ald., 71). In bijlage 1, 807, voert de auteur de gegevens over het ding zelfs terug tot in de 'vóór-Romeinse tijd', maar dat zal wel een verschrijving zijn. Het spreekt voor zich dat een zekere mate van continuïteit op bepaalde punten nog geen continuïteit in algemene zin inhoudt. Zie over deze problematiek bv. Bruijn, De, 2003, 41-46, en de daar aangehaalde literatuur.
6. Bogaers, 2008, 109 en 113.
7. Dat toetsen aan het werk van Bogaers is nog niet zo gemakkelijk, omdat zij over het geheel genomen forse standpunten inneemt – in haar conclusies bv. noemt zij de buurschap 'een nagenoeg onaantastbaar instituut' en 'de meest constante factor' (Bogaers, 2008, 110 en 113) – maar in detail soms nuanceringen aanbrengt die met die verregaande conclusies in strijd zijn. Zo zegt zij op blz. 78 dat in de stad schepenbank en stedelijke raad met succes de invloed van de buurschap hadden kunnen beteugelen: 'zij hadden nagenoeg het monopolie over bestuur en rechtspraak verworven'. En op p. 90-91: 'Alle gegevens bevestigen dat in middeleeuws Utrecht de term buur(t) een vloeiend begrip was, waarvan de concrete betekenis alleen in de specifieke context kan worden vastgesteld.' Zo is het inderdaad, maar helaas heeft de auteur juist dit laatste grotendeels nagelaten.
8. Er wordt van afgezien steeds een opgave van de vindplaatsen en citaten uit de bronnen zelf weer te geven. Hiervoor wordt verwezen naar de in de noten genoemde publicaties.

9. In de theorievorming van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd wordt soms, met name in de Duitse literatuur, uitgegaan van het 'huis' of de huisgemeenschap als kleinste juridische, sociale en economische samenlevingsverband. Het is niet de opzet van dit artikel hierop nader in te gaan. Een aansprekende recente synthese vormt Blickle, 2008.
10. In een appartementsgebouw bv. heeft een eigenaar-bewoner een andere positie dan een niet-eigenaar-bewoner.
11. Zie Immink, 1942a.
12. Immink, 1942b. De Duitse terminologie spreekt doorgaans van *herrschaftlich* en *genossenschaftlich*.
13. Bruijn, De, 1994, 39-40.
14. Het gebied waarvoor dit gold is niet omschreven; waarschijnlijk betrof het het volledige territoir van het bisdom in wording.
15. Uitvoerig over de vroege ontwikkeling van de Utrechtse kerk: Broer en De Bruijn, 2005.
16. De Bruijn, 1996, 17.
17. Bruijn, De, 1994, 42.
18. Fundamenteel over deze goederendeling in Utrecht: Broer, 2000, 223-237.
19. Bruijn, De, 1994, 62.
20. Ald., 62-63, 315-317.
21. Immink, 1942b, 324-325. Bogaers, 2008, 808, neemt deze stelling ook voor de stad Utrecht en haar vrijheid over, maar lezing van genoemd artikel was al voldoende geweest om vast te stellen dat dit voor de stadsvrijheid niet opging. Uit mijn dissertatie had zij voorts impliciet kunnen afleiden dat het evenmin gold voor het eigenlijke stadsgebied binnen de wal. Dit zal in het navolgende nader worden verduidelijkt.
22. In grote lijnen stem ik in met de door Bogaers, 2008, 71-72, gegeven opsomming. Ook zij spreekt over deze nederzettingen als 'woonkernen', maar maakt hierbij niet duidelijk of we deze 'woonkernen' gelijk mogen stellen aan wat zij elders buurschappen of buurten noemt. In de Verklarende woordenlijst is de term woonkern niet opgenomen, maar in bijlage 1 bij haar boek (ald., 807) spreekt zij wel over 'buurschappen of woonkernen' als kleinste rechtskringen bij de Romeinse schrijver Tacitus. Vaststaat dat het aantal van deze woonkernen ver afwijkt van het getal van tachtig buurschappen dat Bogaers aanneemt voor de zestiende en zeventiende eeuw (zie hierna, nt. 57).
23. Wanneer de jongste van deze kerken, de Sint-Geertekerk, van na die tijd was geweest, zou zij zeker binnen de wal zijn opgetrokken. Zij stond er aanvankelijk echter buiten.
24. Aangezien er verschillende van deze woonkernen onder een parochiekerk vielen, kan dus niet gezegd worden dat in Utrecht buurschap en parochie (kerspel) samenvielen, zoals elders wel eens het geval was.
25. Bogaers, 2008, 72 en nt. 27, neemt in navolging van J.M. van Winter aan dat daar het Sint-Catharijneklooster al in 1125 bestond. Aannemelijker is echter dat het is gesticht door de Hollandse graaf onder het episcopaat van zijn broer Boudewijn (1178-1196) (zie Broer, 2000, 198-199).
26. Bruijn, De, 1994, 307-321.
27. Ald., 337-340.
28. Muller, 1883-1885, I, 311.
29. Ald., 13, 26-28, 80, 107, 211-212 enz.
30. Hier is in het afschrift een naam weggevallen.
31. Immink, 1942b, 428-431.
32. In de gerechten in de stad werd zowel gevonnist door buren als door buurraden en schepenen. Bij Oudmunster zijn de buren tussen 4 januari 1388 en 9 februari 1389 vervangen door buurraden. Bij Sint-Marie wordt in 1277 nog gesproken van 'buren die tijnsgenoten worden genoemd', maar in alle volgende oorkonden, waarvan de oudste van 23 april 1305 dateert, is hier sprake van schepenen. Het verschil tussen buurraden en schepenen is niet duidelijk. Waarschijnlijk ging het in beide gevallen om gekozen of benoemde en beedigde vonniswijzers (De Bruijn, 1994, 362-363). Mogelijk is de rechtspraak door buren bij Oudmunster en Sint-Marie vervangen door buurraden respectievelijk schepenen vanwege het grote aantal buren. Bij een flinke opkomst kon dit gemakkelijk tot chaos of zelfs ongeregeldheden leiden. Bogaers, 2008, 811, stelt dat Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 225, zeggen dat de bezetting van 'de raad' (!) soms aanleiding gaf tot partijdigheid en willekeur. Maar men leest bij hen slechts: 'De burengerechten met een onbepaald aantal buren, wier aanwezigheid van tevoren door de partij die terecht stond verzocht kon zijn, gaven soms aanleiding tot partijdigheid en willekeur.' Bogaers voegt aan het bovenstaande toe: 'Alsof dat met schepenbanken structureel anders zou zijn.' Vanzelfsprekend kwam ook in de schepengerechten partijdigheid en willekeur voor, maar hier hoefde men in ieder geval niet afhankelijk te zijn van opgetrommelde buren.
33. Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 224-229.
34. Bogaers, 2008, 76-77, 808-809, 728.
35. Dit misverstand met betrekking tot de betekenis van de benaming 'buurraad' was eertijds ook al te vinden in het genoemde artikel van Vervaart, 1990, ald. met name 40 en 42-44. Zie hierover Bruijn, De, 1991, 207-208.
36. Immink, 1994b, 326-328 (Bemuurde Weerd) en 343-348 (Lauwerecht). Over het ontstaan van de eerstgenoemde buurschap zie ook Dekker, 1983, 542, en Bruijn, De, 1985.
37. Op blz. 76 van Bogaers, 2008, zegt zij met betrekking tot de inhoud van deze overeenkomst dat 'de schout niet eigenmachtig mag handelen, hij moet zich houden aan de wensen van de buren'. Maar zo algemeen wordt dat in de overeenkomst niet gezegd. De overeenkomst begint met: hij zal 'geen releif poincten, of saecken aennemen, die de gemeene buijre tot hijnder of tot laste staen mogen'. Het afschrift is hier enigszins corrupt. In het origineel zal gestaan hebben: 'geen relief poincten of saecken aennemen'. 'Relief' was mogelijk de heffing van de grondheer bij de overdracht of vererving van een onroerend goed, anders wellicht vermindering van belasting, en 'poincten' het vaststellen van de hoogte van de belasting (het zogeheten 'zetten'). Zie ook Immink, 1942b, 330.
38. Zie bv. Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 227-228.
39. Een zelfde conclusie trekt Immink, 1942b, 334.

40. Ook Dekker, 1983, 542, wijst op de navolging van de stedelijke organisatie.
41. Bv. in de Tolsteeg, Abstede en het Lijnpad (zie Immink, 1942b, 363, 370 en 383). In Abstede werden in een oorkonde van 2 augustus 1350 vermeld 'broeder Claes, conveers tot sinte Servaes t'Utrecht, Peter van Compestelle, Alaert vanden Doem, lantghenoeten'.
42. Dat kon overigens wel het geval zijn: in 1467 werden in Sterkenburg twee personen aangeduid 'als lantghenoten ende buer' en twee anderen slechts als 'buer'. In Tull en 't Waal is in 1435 zelfs sprake van 'buerlantghenoten' (Dekker, 1983, 543).
43. Ald., 535-552; een samenvatting bij Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 227-228.
44. Ald., 228-229.
45. Zie Cosquino de Bussy, Le, 1925, 98-100. Vergelijk Immink, 1942b, 385-393.
46. Voor de details verwijs ik naar mijn dissertatie: Bruijn, De, 1994.
47. Het dagelijks gerecht van de dom bleek overigens wat groter dan ald., 310-314, werd aangenomen. Uit een zestiende-eeuwse inventaris van het Magdalenagasthuis blijkt dat in een oorkonde van 11 januari 1392 een perceel aan de noordzijde van de Magdalenastraat in dit dagelijks gerecht gesitueerd werd (zie Van Winter, 2007, 357). Mogelijk strekte het genoemde dagelijks gerecht zich uit tot aan het terrein van het Sint-Servaasklooster.
48. Bruijn, De, 1994, 305-378.
49. Ald., 60 en 258-259.
50. Voor het Kromme-Rijngebied ging C. Dekker, 1983, 542, uit van de twaalfde eeuw. Voor de stad van belang was zeker de verkoop in 1220 door de graaf van het stadsgraafschap, of wat daar nog van over was, aan de bisschop (zie Bruijn, De, 1994, 252). Maris, 1954, 176, stelde voor het hele Sticht vast dat in de dertiende eeuw nieuwe rechterlijke functionarissen in de plaats zijn getreden van de vroegere graven-voogden.
51. Bruijn, De, 1994, 350.
52. Ald., 348.
53. Ald., 359-370.
54. Ald., 385-394.
55. In de stadsvrijheid werd omstreeks 1330 de Bemuurde Weerd afgebakend, ommuurd en verkaveld (De Bruijn, 1985, 5-10).
56. Bruijn, De, 1994, 321-325 (Oudmunster); 341-343 (Sint-Janskamp).
57. Bogaers, 2008, 72, gaat voor de zestiende en zeventiende eeuw, toen de dagelijkse gerechten al lang verdwenen waren, uit van een totaal van tachtig buurschappen. Zij zegt hierover: 'Op grond van de omschrijving van lagere gerechten en buurten uit de zestiende en zeventiende eeuw schat ik dat er in Utrecht zo'n tachtig buurten waren. (Er is geen lijst bewaard gebleven.) Zij bestonden uit een zestigtal families die samen zo'n 200 tot 250 mensen omvatten. Vaak bewoonden zij een (deel van een) straat, vaak met één of meer dwarsstraten.' Het is mij een raadsel hoe de auteur vanuit, zoals zij zegt, 'de omschrijving van de lagere gerechten en buurten' tot een getal van tachtig buurten kan komen. Een dergelijke omschrijving is mij onbekend en zelf zegt zij dat er geen lijst bewaard is gebleven. De aanduiding en specificatie van haar bronnen, die ook elders nogal eens te wensen overlaat, wordt juist hier node gemist.
58. Ald., 78.
59. Bogaers, 2008, 70 en 807.
60. Drie van 'boven' en vier van 'beneden'. Dit werd bezien vanuit de stroomrichting van de dichtstbijzijnde rivier. In Utrecht was boven doorgaans oost en zuid en beneden west en noord.
61. Bruijn, De, 1994, 294-295.
62. Muller, 1883-1885.
63. Het Utrechts Archief, Archief van het stadsbestuur II (1578-1795), 641 en 2066; Archief van het stadsbestuur, Supplement, 159.
64. Het Utrechts Archief, Archief van het stadsbestuur I (1122-1577), nr. 623.
65. D.w.z. het kiescollege voor schepenen en raad (zie Vijlbrief, 1950, 40).
66. Zie Berents, 1972, 78-92.
67. Bv. in de conclusies: Bogaers, 2008, 109 en 113.
68. Zie bv. Bruijn, De, 1996, 10-18. Bogaers, 2008, 112 en 807, wekt de suggestie dat de stad alleen is ontstaan van onderop. Maar ook de stadsheren en vooral de koningen en keizers van het Heilige Roomse Rijk hadden belang bij stadsstichting en stedelijke ontwikkeling. Op laatstgenoemde pagina stelt de auteur ten onrechte dat de stadsschout 'vooral invloed in en rond de burcht had' en dat de Utrechtse schepenen zich al in 1122 lieten 'adviseren door raden'. De stedelijke schout was bevoegd in het hele stadsgebied en de stadsraad verschijnt pas in 1196 voor het eerst in de bronnen, wat overigens voor West-Europa zeer vroeg is (zie Bruijn, De, 1996, 27-31). In 1996 heeft Utrecht met luister het achthonderdjarig bestaan van de raad gevierd.
69. Zie bv. Broer en De Bruijn, 2002, 36-50.
70. Bruijn, De, 1996, 5-44.
71. Bogaers, 2008, 100.
72. Ald., 13.
73. Zie haar synthese in Bogaers, 2008, 695, en nt. 7, ald., 1104.
74. Ald., 110. Of het ook 'de meeste constante factor' is (ald., 113) kan worden betwijfeld. Dit geldt toch eerder voor het gezin of het 'huis' (zie Blickle, 2008, m.n. 19-38).